

महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या चळवळीचा आढावा

हचा लेखातून आजच्या घडीला महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या चळवळीचे क्षाण संघटनांचे दिसणारे वास्तववादी चित्र रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९७५ सालापासून सुरु झालेला स्त्रियांचा नवा लढा समजावून घ्यायचा तर, ब्रिटिश काळात स्त्री-प्रश्नाविषयी ज्या चळवळी झाल्या त्यांचाही इतिहास थोडक्यात पाहिला पाहिजे. नव्या चळवळीने स्त्रियांच्या संदर्भात कोणते प्रश्न मांडले हे पाहाणेही महत्वाचे ठरेल.

१

मी जाणूनबुजून 'स्त्रियांच्या चळवळी' 'स्त्रियांच्या संघटना' असे शब्द-प्रयोग वापरते आहे, कारण स्त्रीवादी (Feminist) किंवा स्त्रीमुक्तिवादी (Women's Liberationists) हे शब्द मला टाळायचे आहेत.

"स्त्रीवादी" विचारसरणीला निर्दिष्टपणे एक राजकीय दिशा असते. समाजशास्त्रीय सिद्धांतांमध्ये वापरली गेलेली केवळ एक संकल्पना एवढाच अर्थ 'स्त्रीवाद' हचा शब्दाला नाही. स्त्रीवाद म्हणजे काय? खाजगी, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय पातळीवर होणाऱ्या स्त्रियांच्या दडणुकीबद्दल जाणीव होणे / करणे आणि त्याचबरोबर हच्चा दडपणुकीविरोधी झगडण्याची तयारी असणे म्हणजे स्त्रीवादाचा अंगिकार करणे होय. आज अनेक स्त्रीवादी व्यवती दिसतात, पण स्त्रीवादी चळवळी व संघटना मात्र अभावानेच आढळतात.

स्त्रीवादी शब्दाचा अर्थ काटेकोर पद्धतीने लावला तर, स्त्रीवादी चळवळीने समाजाच्या मूलभूत आणि सम्यक् परिवर्तनाचाच विडा उचलला पाहिजे. खाजगी,

सामाजिक, राजकीय, आर्थिक हचा सर्व पातळचांवर असणाऱ्या पुरुषप्रधानतेला शह देऊन संरचनात्मक बदलासाठी पावले उचलणे, हचा सामाजिक संरचनांची स्त्रीवादी मूल्यांनुसार नवी बांधणी करणे, तसेच खन्या अर्थाने लोकशाही विकेंद्रीकरण ही तत्त्वे रावविष्णवाचा आणि तसे संस्कार करण्याचा अविरत प्रयत्न करणे अशा अनेक गोष्टी स्त्रीवादात अनुसूत आहेत.

विसाव्या शतकाच्या सुखवातीला स्त्रियांना शिक्षणाची समान संधी मिळावी किंवा त्यांना मतदानाचा हक्क मिळावा अशा मागण्या करणाऱ्यांना तरी अशा सम्यक् परिवर्तनाचा ध्यास नव्हता. आजही कितीतरी स्त्रिया स्त्री-प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी कामकरताहेत पण आपण 'स्त्रीवादी' नाही आहोत असे त्या जाहीर करताना दिसतात. म्हणूनच आपण स्त्रियांच्या चळवळी, संघटना असेच म्हटले पाहिजे.

पाईचात्य देशांत वापरली गेलेली उदारमतवादी, जहाल, माक्सवादी आणि समाजवादी ही लेबलेही भारतीय परिस्थितीत फारशी उपयोगी नाहीत. तिसन्या जगातील गुंतागुंतीच्या वास्तवाचे आणि स्त्रियांच्या परिस्थितीचे आकलन हच्या त-हेच्या शिक्षयांमुळे उत्तर व्यवस्थित होत नाही. समाजवादी, क्रांतिकारी, जनवादी, स्त्रीपुरुषसमता हच्यांपैकी कोणत्याही शीर्षकाखाली काम करणाऱ्या संघटना पुनःपुनः एकाच प्रकारच्या कार्यक्रमावर स्थिरावतात असा अनुभव येतो. हे वास्तव फार महत्त्वाचे आहे.

म्हणून आपण स्त्रीसंघटनांची माहिती पुढील प्रश्न विचारून उपलब्ध करून घेतली पाहिजे.

१) स्त्रीसंघटनांचे आजचे स्वरूप नेमके काय आहे? समाजाच्या आज अस्तित्वात असलेल्या संरचनेत आपल्याला सामावून ध्यावे असा प्रयत्न त्या करतात की मूलभूत समाज परिवर्तनाचा प्रयत्न करतात की दोन्ही गोष्टी एकाचवेळी करू पाहातात?

२) एकूण व्यापक समाजामध्ये हच्या स्त्रीसंघटनांचे काम व स्थान काय आहे? शासनसंस्थेशी त्यांचे नाते काय असते? इतर कोणत्या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय संस्थांशी स्त्रीसंघटना हातंमिळवणी करतात?

३) त्यांच्या कार्याची एकूण व्याप्ती काय असते आणि प्रत्यक्षात कोणते कार्यक्रम हाती घेतले जातात?

४) स्त्रीत्वाची कोणती प्रतिमा त्या निर्माण करू पाहातात?

५) कार्यक्रम हाती घेण्याची त्यांची पद्धत काय असते? त्यांच्यातील नेतृत्व कसे घडते? त्यांचे सभासद कोण असतात? जनसमुदायाशी त्यांचे नाते कसे असते? काही विशिष्ट जाती, वर्गातीलच व्यक्ती त्यांचे सदस्यत्व स्वीकारतात का? त्यांना आपण स्त्रीवादी क्रांतीचे अग्रदूत आहोत, असे वाटते का?

सतत केवळ कार्यक्रम हाती घेण्याने चळवळ पुढे जाते असे येथे सुचवायचे नाही. उलट चळवळीशी संलग्न संघटनांनी हाती घेतलेल्या प्रश्नांमागे असणारा सैद्धान्तिक / वैचारिक विचाराभ्यूहाही तितकाच महत्वाचा असतो, असे सुचवायचे आहे. अशा पक्क्या विचासरणीतून केलेली कृती योग्य दिशेला जाणारी असते. अशा कृतीला भरीव आशयही प्राप्त होतो.

२

१८१८ साली पेशवाई बुडाली आणि ब्रिटिशांचे राज्य महाराष्ट्रात स्थिरावळे. १८२० ते १९५० ह्या काळात चार मूलतः स्त्री-प्रश्नाशी निगडीत चळवळी अस्तित्वात आल्या. १) सामाजिक सुधारणेची चळवळ, २) जातिविरोधी चळवळ, ३) स्वतंत्र स्त्रियांची चळवळ, आणि ४) कम्पनिस्ट व समाजवादी नेतृत्वाखाली उभी राहिलेली स्त्री चळवळ. ह्या चळवळींच्या यशाप्रयशाची मीमांसा डॉ. गेल आॅम्बेट ह्यांनो पुढीलप्रमाणे केली आहे. त्यांच्या मते सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीत उदारमतवादी स्त्रीवादाची विजे होती पण हिंदु पुनरुज्जीवनवादाने भारलेल्या सनातनी सुधारणावादाने त्यावर मात केली. ब्राह्मणेतर चळवळ ही एक नवा अभिजन वर्ग उभारण्याच्या घडपडीत हिंदुसमाजातील जातिसंस्था आणि लिंगभाव संबंध (Gender Relations) ह्यांना खेरेखुरे पर्याय देऊ शकली नाही. स्वतंत्र स्त्रियांच्या चळवळीतून केवळ अभिजन वर्गातील स्त्रीच्या प्रश्नांना वाचा फुटली. तीही उदारमतवादी स्त्रीवादी परंपरेतून. गांधीजींमुळे स्त्रिया राष्ट्रवादी चळवळीत आल्या तरी मूलतः स्त्रीवादी प्रश्नांना तेव्हाही वाचा फुटली नाही. डाव्या चळवळीतील यांत्रिक भौतिकवादी मावसंवादामुळे समाजवादी स्त्रीवादाचा उदय होऊ शकला नाही. (आॅम्बेट गेल *Feminism and the Women's Movement in India, working Paper No. 16, Research Centre For Women's Studies, SNDT Bombay, 1947*) अर्थातच ह्या चळवळींनी स्त्रियांचे प्रश्न लक्षात घेतले आणि त्यांना सार्वजनिक जीवनात आणले ही सोटी कामगिरी वारंवार लक्षात घेऊनच आपण त्यांच्या मर्यादा दाखविल्या पाहिजेत.

महाराष्ट्रातील आजच्या स्त्रियांच्या चळवळीचे वासाहितिक काळातील चळवळीशी काय नाते आहे, हे पाहायचे असेल तर सर्वांना परिचित असलेले पुढील मुद्दे लक्षात घ्यायला हवेत. हघामुळे आजच्या चळवळीत गतकाळातून निरंतर

असुलेले प्रश्न कोणते आणि कोणत्या गोष्टी खंडित झाल्या वा नव्याने निर्माण झाल्या हे ही पाहाणे शक्य होईल. १) पुरुषांनी स्त्रियांचे प्रश्न हातात घेऊन हच्चा चळवळी पुढे चालविल्या. त्यात अभिजनांच्या आणाशाकाक्षांचे आणि हिताचे प्रतिविव अधिक दिसते. २) सती, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह, संमती वयाचा कायदा, मुलींचे शिक्षण हच्चा प्रमुख विषयांवर हच्चा काळात उलट सुलट चर्चा झाल्या. ज्या मागण्या, ज्या सुधारणा सुचविल्या गेल्या त्यातील बहुतांश उच्चच्छ्रू स्त्रियांच्या जीवनाशी निगडीत होत्या. ३) ब्रिटिश साम्राज्यशाही विश्व लढाई करणे इतके महत्त्वाचे ठरले की स्त्रियांच्या परिस्थितीत सुधारणा व्हावी ही मागणीही पुनरुज्जीवनदावाच्या चौकटीतच अधिकाधिक रेटावी लागली. ४) अशाही परिस्थितीत का होईना पण काही मूठभर स्त्रिया आपला विकास साधण्यासाठी आपल्या स्वातंत्र्याच्या कक्षा वाढविण्याचा प्रयत्न करीत होत्या. उदा. ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, आनंदीबाई जोशी ५) ज्योतिराव फुले आणि ताराबाई शिंदे हच्चांसारख्या सत्यशोधक समाजातील नेतृत्वाने स्त्रियांच्या ऐतिहासिक दडपणुकीचे चांगले भान दाखविले होते. पण ब्राह्मणेतर चळवळीने सामाजिक आणि राजकीय लढाचाचा एक कळीचा, गाड्याचा प्रश्न म्हणून स्त्री प्रश्नाकडे पाहिले नाही. साधा बहुजनसमाजातील मुलींच्या शिक्षणाचा प्रश्न धसाला लावला गेला नाही. राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील लक्षात घेण्या-जोगा समूहात्मक पातळीवरचा स्त्रियांचा सहभाग गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य संग्रामात सिद्ध झाला.

साधारणत: १८८० नंतरच्या काळात स्त्रियांनी लिहिलेले आणि स्त्रियांच्या परिस्थितीबद्दल लिहिले गेलेले भरपूर साहित्य मराठीत उपलब्ध आहे. त्यात निर्मितीक्षम आणि चिकित्सक, विश्लेषणात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या साहित्याचा समवेश आहे. श्री. गणेश रंगनाथ दंडवते ह्यांनी लिहिलेल्या मराठी स्त्री-लेखिकांच्या सूची हच्चा लहानशा पुस्तकेत एकूण ३०० स्त्री-लेखिकांच्या नावाची नोंद सापडते. (दंडवते, ग. र. मराठी स्त्री-लेखिकाची सूची १८७३-१९२१, बडोदा सेट्टल लायब्ररी, १९२१). ह्या लेखिकांनी पुस्तके, पत्रके, प्रासंगिक लेख, कविता, लघुकथा, कांदबंध्या आणि निबंध असे विविध साहित्य प्रकार विविध विषय हाताळण्यासाठी वापरले अशीही नोंद ह्या पुस्तकात आढळते. ह्या लिखाणातून स्त्रियांच्या उत्सफूत पण ब्राह्मी सहभागाची एक परंपरा निर्माण झाली आणि गेली १५० वर्षे सामाजिक पटावर स्त्री-प्रश्न जागता ठेवला गेला. उदाहरणादाखल ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, शारदाबाई जोशी ह्या तीन स्त्रियांच्या जीवनांतून आणि लेखनांतून आपल्यापर्यंत पोहचणारे अनुभव आणि विचार लक्षात घेतले तरी पुरेसे

आहे, लेखाची मर्यादा लक्षात घेऊन मोजवया शब्दांत ह्या तिघींच्या जीवनाकडे पाहाण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे.

१८८२ साली ताराबाई शिंदे ह्यांचा स्त्री-पुरुष तुलना हा निबंध प्रसिद्ध झाला. आज आपण ज्या व्यवस्थेला पुरुषप्रधान व्यवस्था म्हणतो त्यावर सत्यशोधक दृष्टीने पहिला हल्ला करण्याचे श्रेय ताराबाईना दिले पाहिजे. भ्रूणहत्येच्या निमित्ताने स्त्रियांच्या चारित्र्याचा पंचनामा करणाऱ्या पुरुषांना त्यांनी रोखठोक प्रश्न विचारले आहेत आणि जे जे दुर्गुण बायकांचे म्हणून सांगितले जातात त्याने सर्व पुरुषवर्ग स्वतःच कसा ग्रासला गेला आहे हे त्यांनी मोठ्या तिखटपणे दाखवून दिले. हिंदू पुरुषसत्ताक समाजाच्या पुरुषप्रधान वैचारिक धाटणीचे सांगोपांग विश्लेषण ताराबाई शिंदे यांनीच प्रथमतः मांडले. भारतातील पहिली स्त्री-वादी साहित्य समीक्षक असण्याचाही बहुमान त्यांच्याकडे जातो. मुक्तमाला, मंजुघोषा यांसारख्या तत्कालीन कांदबन्यांच्या आशयाबद्दल नेमके प्रश्न त्यांना उभे केले. ताराबाईनी पुरुषप्रधानतेमुळे निर्माण होणाऱ्या साचेबंद स्त्री-प्रतिमांवर हल्ला चढविला: सिमाँन दि बूढाच्या दि सेकंड सेक्स या पुस्तकाच्या बरोबर १०० वर्षांपूर्वी ताराबाईनी ही गोष्ट साधलेली दिसते. पण कृष्णराव पांडुरंग भालेकरांसारख्या जोतिराव फुले यांच्या बरोबरीने सत्यशोधक चळवळीचे नेतृत्व करणाऱ्या नेत्यानेही ताराबाईंवर कठोर टीकास्त्र सोडले. ताराबाईनी स्त्री-पुरुष तुलना लिहिल्यानंतर आणखी काही का लिहिले नाही? मला वाटते ज्या तन्हेची कूर टीका ताराबाईंवर झाली; सार्वजनिक जीवनातली तुच्छता जणी त्यांच्या वाटचाला आली त्यामुळे ताराबाईनी गण्य बसणेच पत्करले असेल. त्या काळात पुरुषांच्या बरोबरीने शैक्षणिक पात्रता असलेल्या स्त्रिया हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतक्याच होत्या. त्यामुळे ताराबाई आणि त्यांच्यासारख्या ज्या काही थोड्या होत्या त्यांची आयुष्ये एकाकीपणे गुदमरत मूकपणे संपली असे दिसते.

पंडिता रमाबाईंचेही एकाथर्षी असेच झाले. पंडिता रमाबाईना भारतातील स्त्री-प्रश्न समजला. पण त्या काळातील तथाकथित सुधारकांना मात्र स्त्री-प्रश्नाची पाळेमुळे हिंदुधर्माच्या सनातनी चौकटीत आहेत, हेच मान्य नव्हते. चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत काही प्रमाणात सुधारणा करून हा प्रश्न सोडविला जावा हे त्यांना जास्त आवडले असते. रमाबाई जेव्हा खिस्ती झाल्या तेव्हा खिस्ती धर्मातही नवा अर्थ शोधण्याची त्यांची घडपड किंती धर्मगुरुंना समजली वा स्वली हा प्रश्नच आहे. आयुष्याच्या शेवटी पंडिता रमाबाईनी केडगाव मिशनमध्ये अनाथ स्त्रियांसाठी नवे जग उभारण्याचा प्रयत्न केला. केडगावमध्ये रमाबाईंचे अखेरचे दिवस आणि काम एकाकीपणा आणि तुटलेपणा हच्या भाववृत्तीने घेरलेले दिसते. हिंदू आणि खिश्चन

या दोन्ही धर्माच्या पुरुषप्रधानतेने त्यांना चांगला तीव्र तडाखा दिला होता, असे दिसते.

अमेरिकेत आधुनिक वैद्यकीय शिक्षण घेणारी आनंदीबाई ही बहुधा पहिली भारतीय स्त्री. आनंदीबाईचे लग्न नवव्या वर्षी झाले आणि त्यांना गोपाळरावां-सारखा विशिष्ट नवरा मिळाला. गोपाळराव जोशी हे एकूण वासाहतिक सुधार-कांच्या पठडीतलेच एक प्रातिनिधिक गृहस्थ होते. त्यांनी आनंदीबाईंवर आधुनिक प्रशिक्षित स्त्री वनण्याची सक्ती केली. अमेरिकेतून गोपाळरावांना लिहिलेली आनंदीबाईंची पत्रे फार महत्त्वाची आहेत. त्यादून एक गोष्ट स्पष्ट जाणवते, भारतातील पारंपरिक पुरुषप्रधान व्यवस्थाच एका 'नव्या' 'सुशिक्षित' आणि 'आधुनिक' रूपामध्ये स्त्रियांना पुनः एकदा नवीन धाटणीच्या पण जुन्याच गुलाम-गिरीमध्ये ढकलत आहे, हे त्यांनी जाणले होते. या पुरुषप्रधानतेचे मूळ स्त्रोत, रणनीती आणि कावेबाजपणा त्यांनी बरोबर हेरलेला दिसतो. तथाकथित आधुनिक सुशिक्षित भारतीय पुरुष आता त्याच्या नव्या वासाहतिक काळातील गरजा व अभिभूती यांच्या संदर्भात तत्कालीन व्हिकटोरियन, इंग्लिश, नैतिक संकेतांच्या चौकटीत भारतीय स्त्रीला 'आधुनिक' रूप देण्याचा खटाटोप करीत होता, याचे रहस्य आनंदी बानी नीट जाणले होते. आनंदीबाईंचा मोठेपणाचा व मानुसकीचा द्रष्टेपणा असा की त्यांनी भारतातील पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे अंतरंगच उघडे केले एवढेच नव्हे तर त्या व्यवस्थेची उभारणी करण्यात पुरुष स्वतःलाही कसे हृतबल करून घेतात याचे भान त्यांनी दाखविले.

या तिघीचे लेखन म्हणजे १९ व्या शतकातल्या स्त्रियांच्या बंडखोरीचे अगदी लहानसे दर्शन आहे. एरवी मात्र स्त्रीप्रश्नासंदर्भात वेगवेगळ्या समस्या घेऊन लढणाऱ्यांमध्ये पुरुषांची संख्या जास्त होती. त्यानंतर निमित्तानिमित्ताने स्त्री प्रश्नाला थोडीफार वाचा फुटत राहिली. पण भारतीय समाजरचना आता अधिक गुंतागुंतीची झाली. अनेक जुने धागे तुटले, अनेक धागे गाठी निर्माण होऊन पक्के झाले.

१८८५ ते १९४७ ह्या कालखंडात सामाजिक, साहित्यिक क्षेत्रात आणि प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यलढ्यात स्त्रियांनी उत्तरोत्तर अधिकाधिक कृतिशील भाग घेतला. पण बीना दास ह्या एका स्वातंत्र्य चलवलीत लढणाऱ्या स्त्रीच्या लिखाणातून आपल्याला खरी परिस्थिती चटकेन लक्षात येईल. "माझ्या देशाबद्दल मला वाटणारं प्रेम ज्यांनी दडपलं त्या शासनाविरुद्ध मी बंदुक उठविते. अगदी आदर्श असा भारतीय स्त्रीत्वाच्या संस्कारात वाढलेल्या माझ्यासारख्या दुवळ्या कुडीच्या स्त्रीलाही आपले स्त्रीत्व बाजूला ठेवावे लागते आहे, अशी परिस्थिती शासकीय

दडपणुकीतून निर्माण झाली आहे हच्याकडे मी लक्ष वेधू इच्छिते” (मनोहर कौर हच्यांच्या रोल आॅफ बीमेन इन दि फ्रीडम मुब्हमेंट १८५७-१९४७ हच्या पुस्तकातील अवतरण) हच्याचाच अर्थ असा की, स्वातंत्र्यलढाऱ्याच्या एका अर्थी अत्यंत ताणाच्या आणि आणिवाणीच्या काळात स्त्रियांच्या कर्तृत्वाला जो वाव मिळाला त्याचा उपयोग होऊ शकला नाही. रोजच्या रोज घरात आणि घराबाहेर येणारा पुरुषी दडपणुकीचा अनुभव आणि सर्वांगीण सामाजिक प्रक्रियेतून बगळेले जाण्याचा अनुभव एकीकडे स्त्रियांना येत होता. पण त्याविरुद्ध झगडण्याची शक्ती स्वातंत्र्य लढाऱ्यातून विकसित झाली नाही.

३

स्त्रियांच्या चळवळीचा आजचा इतिहास म्हणजे नेहरू युगानंतरचा इतिहास होय. १९६४-१९७५ हच्या काळात हळूहळू वाढाणारा स्त्रियांचा असंतोष १९७५ च्या सुमाराला आंतरराष्ट्रीय स्त्रीवर्षाच्या संपर्कात स्फोटक स्वरूपात व्यक्त होऊ लागला.

१९६७ नंतर भारतीय राजकारणात तीव्र आणि नाट्यपूर्ण बदल होऊ लागले. जीवनातील सर्वच अंगांतून तेव्हा एक लढाऊपणा व्यक्त होऊ लागला. आंतरराष्ट्रीय आणि अन्तर्गत वातावरणच तसे होते. १९७४ साली प्रसिद्ध झालेला भारतातील स्त्रियांच्या दर्जसंबंधी प्रसिद्ध झालेल्या अहवालातून भारतीय स्त्रियांना घेरणाऱ्या हिंडीस वास्तवावर झळझळीत प्रकाश पडला. आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने भारतीय स्त्रियांचा पाश्चात्य स्त्रीमुकितवादी चळवळीशी व विचारांशी संपर्क आला. ‘पुरुष प्रधानता’ (Patriarchy), देहात्मक राजकारण (Body Politics), लिंगभाव उभारणी (Gender Construction), लैंगिक राजकारण (Sexual Politics) हच्या सारख्या कळीच्या संकल्पनांमुळे आणि ‘खाजगी असते तेही राजकीयच’ अशा सारख्या घोषणांमुळे भारतातील निदान प्रगत थरातील स्त्री कार्यकर्त्यांची दृष्टी बदलली. हयामुळे स्त्रियांच्या चळवळीत फार मोठ्या प्रमाणात वैविध्य निर्माण झाले.

एकीकडे स्त्रियांच्या चळवळीत भारतीय महिला फेडरेशन, समाजवादी महिला सभा, श्रमिक महिला संघ, महिला दक्षता समिती इत्यादींसारख्या मोठ्या संघटना सामील झाल्या. त्यातील सर्वच संघटनांचे मुख्य प्रवाहातील राजकीय विचार-सरणींशी वा पक्षांशी राजकीय आणि वैचारिक जवळचे नाते होते. त्यातील कित्येक संघटनांना त्या पक्षाच्या आघाड्या असेच मानावे लागेल. दुसरीकडे १९७५ नंतर हळूहळू मोठ्या शहरांमध्ये आणि गावांमध्ये अत्यंत जहाल बंडखोर भूमिका घेऊन काम करणारे पण संख्याबळाच्या दृष्टीने अगदी लहान लहान गट “स्त्रीवादी” जाणिवा घेऊन काम करू लागले.

खुद महाराष्ट्रात पुढील संघटना तुलनेने अधिक कृतिशील आहेत, असे दिसते. मुंबई शहर हे राष्ट्रीय पातळीवरचे महानगर असल्याने मुंबईत किंतौरी स्त्री संघटनांमध्ये मराठी शिवाय अन्य भाषिक कार्यकर्त्यांचा समावेश आहे. म्हणूनच मुंबईत उत्तम तळेने काम करणारा स्त्रियांचा एखादा लहान गट महाराष्ट्रातील स्त्री-संघटनांत, फोरम अंगेस्ट औपेशन, वीमेन्स सेंटर, स्त्री मुक्ति संघटना, मैत्रिणी, नारी समता मंच, क्रांतिकारी महिला संघटना, श्रमिक मुक्ती संघटना, मोलकरीण संघटना, फोरम अंगेस्ट रेप, मनस्विनी, तलाक मुक्ती मोर्चा समिती ह्या आणि अशा अनेक संघटना आहेत.

ह्या संघटनांचे जाळे आता महाराष्ट्रात लांबवर पसरले आहे. मुंबई, पुणे, नाशिक, लातूर, औरंगाबाद, नागपूर, धुळे अशा सर्व ठिकाणी स्त्रियांच्या संघटना, कृतिशील आहेत.

ह्या संघटनांमधून स्त्रियांची चळवळ उभी राहिली. मधूनमधून सामूहिक पातळीवर अणि बहुतांश वेळी स्वतंत्रपणे ह्या संघटना कार्यरत असतात. त्यांनी स्त्रियांवरील अस्त्याचाराचा प्रश्न ह्या संदर्भात बायकांना केली जाणारी मारहाण, बलात्कार, हुंडचायांची होणारे खून, मुलींचे गर्भपात, वेश्या व्यवसाय, सती ह्या प्रश्नांवर आवाज उठविला. स्त्रियांचा अर्थिक प्रश्न ह्या संदर्भात कामाच्या ठिकाणी समान प्रतिष्ठा, कार्यालय वा कामाच्या ठिकाणी सुरक्षिततेची हमी, समान कामाला समान दाम, पाळणाघरासारख्या खास सोयींची मागणी, बाळत-पणाच्या रजेची काटेकोर अंमलबजावणी वा त्यात मुदतवाढ इत्यादी प्रश्न हाती घेतले. स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्न- स्त्रियांना स्वतःच्या शरीराच्या रचनेचे, प्रक्रियेचे भान करून देणे, आरोग्य शिक्षण, बढुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आंतरराष्ट्रीय औषधांचे मार्केट नियंत्रित करून तिसऱ्या जगावर लादलेल्या औषधांचे स्त्रियांच्या शरीरावर होणारे वाईट परिणाम असे अनेक प्रश्न हाती घेतले. स्त्रियांचे कायदेशीर आणि घटनात्मक हक्क-वारसा आणि संपत्तीचे हक्क, पीटगी, हुडाविरोधी चळवळ; सती, जुबानी तलाक, देवदासी ह्यांसारख्या अनिष्टप्रथांच्या विरोधात स्त्री संघटना ‘जाणीव जागृती’ला महत्व देतात आणि त्यातून पुरुषप्रधानतेची संरचना खिळ-खिळी करावी असा काही वेळा हेतु असतो. एरवी स्त्री मुक्ति प्रचार यात्रा किंवा ‘मूळगी झाली हो’ सारख्या कायदेकमागदून स्त्री-चळवळीचा प्रसार केला जातो.

ह्या संघटनांचा इतिहास, परीघ, व्याप्ती आणि परिणाम ह्या दृष्टीने पुढील निष्कर्ष काढता येतील-

१) मोठ्या पक्षांवर आधारलेल्या वा संबंधित स्त्री-संघटना आणि चळवळी

साधारणत: त्या त्या पक्षांच्या सैद्धान्तिक आणि वैचारिक चौकटीत बावरत असतात. माझा असा अंदाज आहे की काही व्यक्तींचा अपवाद सोडल्यास बन्याच वेळा एखादे प्रत्यक्ष काम किंवा समस्या किंवा आंदोलन हाती घेतले जाते जेव्हा त्या मागचे परिवर्तनाचे अंतिम उद्दिष्ट काय आहे, त्यामागचा विचार काय आहे, हचाकडे फारंसे लक्ष पुरविले जात नाही.

२) त्यामुळे वस्तुनिष्ठपणे पाहिले तर स्त्रियांच्या संघटना आणि चळवळी बन्याच वेळा सुधारणावादी किंवा कल्याणकारी संस्था बनू लागतात. कोणती मूळ्ये, आदर्श आपल्या डोळांचासमोर आहेत, हचासांगरुया प्रश्नांचे त्यांना विशेष महत्त्व वाट नाही. लैंगिक भेदभाव, पक्षपात व दडपणुकीच्या संदर्भात लोकशिक्षणाच्या व संघटनात्मक उभारणीच्या कामाकडे सतत दुर्लक्ष होत जाते.

३) स्त्रियांच्या संघटनांमध्ये बहुतांशी उच्च वर्गातील-जातीतील, उच्च-शिक्षित आणि शहरी पाश्वर्भुमी असलेल्या स्त्रिया जास्त आहेत. त्यांची समाजात वावरण्याची क्षेत्रे मर्यादित असतात. अजूनही समाजाच्या तळागाळात स्त्री-चळवळ पोचली नाही. अगदी दलित आणि डाव्या चळवळीही दलित आणि असंघित कट्टकरी स्त्रियांपर्यंत पोचल्या नाहीत.

४) हच्या संघटनांच्या कामाचा परीघ खूपच व्यापक दिसतो. पण नुकताच झालेला सती विरोधी निर्दर्शनांचा प्रयत्न वा धर्माधीता विरोधी परिषदा वगळता स्त्री संघटनांचे बरेचेसे कार्यक्रम उत्सर्फू, प्रासंगिक पद्धतीने घेतले जातात. हच्यामुळे स्त्री चळवळीची एक परंपरा निर्माण होणे कठीण जाते. स्त्रियांच्या चळवळीत परिणामत: तेच तेच परिचयाचे चेहरे ठिकिकाणी दिसतात.

५) विशिष्ट गरजा, विशिष्ट समस्या किंवा दुःख निवारण्यावर स्त्री संघटनांनी लक्ष केंद्रित केल्याने हच्या समस्यांचा वापर स्त्रीची नवीन प्रतिमा घडविण्यासाठी करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न दिसत नाही.

६) अजूनही दोन किंवा तीन अत्यंत कलीचे प्रश्न घेऊन त्या भोवती स्त्रियांची चळवळ बांधणे शक्य झालेले नाही. हुंडाबळींची संख्या किंवा बलात्काराच्या घटना १९७५ पासून आजपर्यंत कमी झाल्या आहेत असे दिसत नाही. बहुतांश स्त्रिया पुरुषांच्या अरेरावीमुळे घाबरून एकाकी निराधार आयुष्य जगत आहेत. स्त्रियांवर होणारे हिसाचार अजूनही मोठ्या प्रमाणावर चालू आहेत. पण स्त्री-संघटनांची सभासद संख्या थोडीच दिसते. त्यांना व्यापक जनसंघटनेचा पाया निर्माण करता आलेला नाही.

थोडक्यात स्त्री-संघटनांमध्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी आणि स्त्री चळवळींचा अभ्यास करणाऱ्यांनी आता अंतर्मुख होऊन कठोर आत्मपरीक्षण कर-

ण्याची वेळ आली आहे. स्त्री-चळवळीत काम करणारे कार्यकर्ते आणि संघटना हयांनी केलेल्या तळमळीच्या आणि निःस्वार्थी कार्याचा आपण जरुर अभिमान बाळगला पाहिजे, पण त्याचवेळी एक व्यापक समूह म्हणून स्त्रियांच्या जाणिवा जाया करण्याचे काम वर्तमानकालीन स्त्रियांच्या चळवळीला जमलेले नाही, हे कठोर वास्तवही आपण लक्षात घेतले पाहिजे. संस्थात्मक किंवा संघटनात्मक स्वरूपाचा विश्वासार्ह, खात्रीशीर आणि सहज सोपा असा पाठिराखेपणा स्त्रियांना मिळवून देणे, मुख्य प्रवाहातल्या राजकीय पक्षांचे कार्यक्रम आणि राजकारण हयांना अनुकूल वळण लावणे तसेच पक्षबाह्य राजकीय कृतिगटांना आपल्याला हवे तसेच वळण देणे हथा बाबतीत आजची स्त्री-चळवळ कमी पडत आहे. म्हणून स्त्रियांच्या अस्मितेबद्दलच्या जाणिवा उंचावण्याकरिता आणि सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियांवर प्रभाव पडण्यासाठी परिणामकारक राजकीय आणि सामाजिक वजन कमावण्याकरिता आपण आपले लक्ष यथोचित संघटनात्मक चौकटी, गाभ्याच्या मागण्या आणि अनुरूप संघटनांचे जाळे उभारण्याकरिता केंद्रीत केले पाहिजे, असे मनापासून सुचवावेसे वाटते.

भारतीय अर्थविज्ञान विधिनी अर्थबोध
सेनापती बापट रस्ता, पुणे ४११००४

विद्युत भागवत